

ULINGANIFU WA VIINGIZI KATIKA KAMUSI ZA KISWAHILI

G. Mrikaria

1.0 Utangulizi

Viingizi ni aina ya maneno yanayotumika kuwasilisha hisia mbalimbali za mzungumzaji kama vile furaha, huzuni, mshangao, amri, n.k. Aina hii ya maneno katika Kiswahili imekuwa ikileta utata kutokana na istilahi tofauti yaliyopewa maneno haya kv. *vihisishi* katika TUKI (1990) Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha na *viingizi* katika Kamusi ya Kiswahili – Kiingereza, TUKI (1981), *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*, na Kapinga (1983). Kihore na wenzake (2001) wakifafanua istilahi hizi na usuli wa kubuniwa kwazo wanasema kuwa istilahi ya *kihisishi* imekitwa zaidi katika misingi wa kimaana, yaani inaonyesha hisia mbalimbali zinazobebwa na maneno hayo, yaani hisia alizonazo mzungumzaji. Istilahi ya *kiingizi* inatokana na nafasi yake katika tungo ambapo aina hii ya maneno huingizwa kabla ya maelezo ya sentensi inayofuata. Kwa maelezo hayo, istilahi kihisishi na kiingizi zinataja aina hiyo moja ya maneno. Hivyo matumizi ya istilahi hizi yatategemea mtumiaji anazingatia vigezo gani.

Makala haya yanakusudia kuangalia viingizi katika Kamusi tatu za Kiswahili ambazo ni Kamusi ya Kiswahili Sanifu, TUKI (1981), Kamusi ya Kiswahili – Kiingereza, Johnson (1939) na Kamusi ya Kiswahili – Kiingereza ya TUKI (2001). Makala haya yatajaribu kuangalia ulinganifu wa viingizi vilivyopo kwenye Kamusi hizi na tofauti zake kwa kulinganisha idadi na namna vilivyoingizwa katika Kamusi kama viingizi. Pia yatajaribu kuchambua viingizi vilivyomo katika kamusi hizi ili kuweza kuona ubora na upungufu uliopo katika kila kamusi na kutoa maoni yatakayosaidia kuboresha uingizaji wake katika kamusi.

Tafsiri mbalimbali za viingizi zimetolewa ambazo hazitofautiani sana.
Kamusi

Sanifu ya Isimu na Lugha kwa mfano imetoa tafsiri ya *vihisishi* kuwa ni:

“aina ya maneno ambayo hayana uhusiano wa kisarufi na maneno mengine katika sentensi lakini ambayo huonyesha hali ya kufurahi, uchungu, kushangaa, kushituka, n.k”
TUKI (1990:)

Kihore na wenzake (2001:198) wanaeleza kuwa, viingizi ni aina ya maneno yanayodokeza hisia za msemaji kama vile ya hali ya kufurahi, kushangaa,

kushtuka, uchungu, n.k. Kutokana na kutangulizwa kwa maneno kama haya kabla ya sentensi ndiko kunafanya yaitwe viingizi kwa maana yanaingizwa kabla ya maelezo ya sentensi inayofuata. Kwa sababu hiyo jina viingizi limekitwa zaidi katika msingi wa mpangilio wa kimiundo.

2.0 Sifa na maumbo ya viingizi

Viingizi vina sifa za pekee zenye kuvifanya kuwa tofauti na aina nyingine za maneno. Kwa mujibu wa Kihore na wenzake (1990:198), aina hii ya maneno haina mfungamano wa kisarufi na sentensi inayofuata. Viingizi havina maumbo maalum wala kanuni zinazotawala maumbo hayo. Katika mazingira fulani fulani maneno yenye maana maalumu hupangiwa maana nyingine kusudi yaingize usemi. Kutokana na hali hiyo ya maneno yenye maana maalumu kuweza kutumika kama viingizi. Aina hii ya maneno imekuwa na utajiri mkubwa kuliko aina nyingine za maneno, kwa mfano, *maskini* ni nomino, lakini linaweza kutumika kama kiingizi kuonyesha masikitiko, *maskini!*, neno *mama* ni nomino, huweza kutumika kama kiingizi kuonyesha mshangao au mshtuko *mama!*, kitenzi *fa* kinaweza kutumika kama kiingizi *nafa!* kuonyesha mshtuko au maumivu anayopata msemaji. Njia hii ya kutumia maneno yenye maana maalum ili kuingiza usemi huweza kusaidia kuongeza idadi ya maneno katika kategoria hii ya maneno. Sifa muhimu ya viingizi ni kuwa na toni ya pekee wakati wa kuvitamka ili kuvuta usikivu kwa msikilizaji.

Ameka (1992) amevigawanya viingizi katika makundi mawili akaviita “viingizi vya msingi na viingizi vya ziada.” Amevielezea viingizi vya msingi kuwa ni maneno ambayo hayawezi kutumiwa vinginevyo zaidi ya kutumika kama viingizi. Mifano ya viingizi vya aina hii ni kama vile:

ebo!, aka!, he!, hash!, heko!, habedari! habi!, enhee!, tawire!, kwaheri!, naam!, salala!, nk.

Viingizi vya ziada ni maneno ambayo yana maana nyingine huria lakini wakati fulani huweza kutumika kama viingizi. Mifano ya viingizi vya kundi kama hili ni kama vile:

(1) *mama!, mtume!, kelele!, nk.*

Kapinga (1983) amegawa viingizi katika makundi mawili na kuviita viingizi halisi (vya mwanzo) na viingizi vya mkopo (vya taswira). Mifano ya viingizi halisi ni kama vile:

(2) *aaa, abe, afanalek, hash!, hewaliah, aisee, ehee, hodi, labeka, loo, naam, ati, eti, hoo, oyee.*

Viingizi vya kukopa au vya taswira ni kama vile:

(3) *vizuri, vyema, haraka, tena, haya, ajabu, barabara, hima, pole, hakika, sasa, ndio, sivyoy, hasa.*

Ingawa amevigawa katika makundi hayo mawili, hakutoa maelezo ya msingi wa uainishaji wake. Kutokana na kutokuwa na maelezo ya msingi wa uainishaji wake, Kihore na wenzake (2001:200) wameupinga uainishaji huo kwa kusema kuwa si bainifu vya kutosha kwani hakuna maelezo ya msingi wa kutofautisha viingizi “halisi” na vile vya “kukopa” au vya “taswira”. Kwa hali hiyo, imechukuliwa kuwa viingizi vyote ni halisi. Aidha dhana ya kukopa ni potofu katika muktadha huu kwani hasa hapana mkopeshaji wala mkopaji, bali kinachodhihirika ni neno kupata matumizi mapya ambayo ni tofauti na yale ambayo neno hilo lilikuwa nayo.

Yahya-Othman (1998) amebainisha sifa mbalimbali za viingizi na kueleza kuwa viingizi vingi vya Kiswahili vinaundwa na mofimu moja, na hakuna viingizi ambavyo ni onomatopia, yaani neno linaloiga au kuwakilisha sauti ya kitu fulani. Viingizi vya Kiswahili huwa na umbo lisilobadilika na haviwezi kunyambuliwa kama ilivyo kwa aina nyingine za maneno lakini vinapotamkwa katika sentensi huwa na toni tofauti. Kulingana na kazi zinazofanywa na aina hii ya maneno katika jamii na utamaduni, Yahya-Othman amevigawa viingizi vya Kiswahili katika makundi makubwa manne kama ifuatavyo:

a) *Viingizi vya kujieleza*

Hivi ni viingizi ambavyo vinaonyesha hisia na mtazamo wa mzungumzaji, mfano ni kama vile:

- (4) *maskini, lahaula, ati, maskini, tut tut tut* (huonyesha hali mbalimbali za masikitiko);
lahaula, salala, lo, ala (neno la kuonyesha hali ya mshangao); *heko, shabash, mashallah* (neno la kusifu, kushangilia); *ebo, kha* (neno la kuonyesha hasira).

b) *Viingizi vya mahusiano*

Hivi ni viingizi ambavyo vinatumika kujenga mahusiano ya kijamii, mfano ni kama vile:

- (5) *afya, enhe, ewaa, naam, tayib* (neno la kukubali jambo); *hasha, la, aka* (neno la kukataa jambo);
shabash, hongera (neno la kupongeza).

c) *Viingizi vya maelekezo*

Hivi ni viingizi vinavyotumika kuelekeza au kuamrisha mtu kufanya yale anayotaka mzungumzaji, mfano ni kama vile:

- (6) *kelele, shup* (neni la kumnyamazisha mtu anayeongea) *chap chap, haraka* (neni la kuhimiza jambo lifanyike haraka) *simile, habedari, heria* (neni la kutahadharisha ili kupishwa njia) *habi* (neni la kumpooza mtu aliyepata hasira apunguze hasira).

d) *Viingizi viunganishi*

Hivi ni viingizi ambavyo vinasaidia kuongoza mpangilio au mtiririko wa mazungumzo, mfano:

- (7) *enhe, haya, basi, aa.*

Mkabala wa viingizi alioufanya Ameka wa kuvigawa viingizi katika makundi makubwa mawili ya viingizi vya msingi na vya ziada ni mzuri na unaofaa kuliko ule wa Kapinga ijapokuwa wanaelekea kueleza dhana zile zile kwa istilahi tofauti. Mkabala huu unatuwezesha kujua kundi lipi la viingizi ni kubwa zaidi kuliko jingine na kwa nini.

Viingizi vinaweza kugawanywa zaidi kwa kutumia vigezo vya kisemantiki. Mkabala huu umetumika kuvigawanya viingizi kulingana na maana zinazowakilishwa na viingizi. Maana hizo ni hisia zinazobebwa na viingizi hivyo. Kutokana na hisia zinazobebwa na viingizi, tunaweza kuvigawanya katika makundi ya maana zinazohusiana kwa karibu. Kwa mtazamo huu viingizi vinaweza kugawanywa katika makundi makuu matatu ambayo ni:

1. *Viingizi vinavyoonyesha mhemko au hisia kali.* Viingizi hivi ni vile vinavyowasilisha hisia tofauti anazokuwa nazo mzungumzaji ambazo zinaweza kuwa nzuri au mbaya kama vile *ati, salale!, hamadi!*, n.k. Kundi hili la kwanza linaweza kugawanywa katika sehemu ndogo nne kutokana na hisia mbalimbali alizo nazo mzungumzaji zinazowasilishwa na aina hii ya viingizi kama ifuatavyo:

a) *Viingizi vya furaha.*

Hivi ni vile vinavyoonesha hali ya furaha aliyo nayo mzungumzaji, kwa mfano:

(8) *oyee!, oyaa!, huree!, harioe!* n.k.

b) *Viingizi vya huzuni.*

Hivi ni vile vinavyoonyesha hali ya masikitiko au huzuni iliyompata mzungumzaji, kwa mfano:

(9) *pole!, jamani!, maskini!*

c) *Viingizi vya mshituko.*

Hivi ni vile vinavyoonyesha hali ya mshituko uliompata mzungumzaji, kwa mfano:

(10) *la!, lo!, amaa!, alaa!, aisee!, afanalek!* n.k.

d) *Viingizi vya mshangao.* Hivi ni vile vinavyoonyesha hali ya mshangao uliompata mzungumzaji, kama vile:

(11) *ala!, eti!, ati!, salale!, ajabu!, kumbe!, yesuu!, lahaula!, salala!* nk.

2. *Viingizi vya maamrishi au msisitizo wa jambo au tukio.* Viingizi vya aina hii huonyesha amri anayotoa mzungumzaji, kama vile

(12) *haraka!, hima!, njoo!, nenda!* nk.

3. *Viingizi vya maadili.*

Viingizi hivi ni vile vinavyoonyesha hisia zinazohusiana na maadili mbalimbali, yawe mema au mabaya. Aina hii ya viingizi inaweza kugawanywa katika makundi sita ambayo ni:

a) *Viingizi vya mwitiko.* Hivi ni vile ambavyo vinaonyesha hisia za mwitiko anaokuwa nao mzungumzaji akiwa ameitwa au anapokubaliana na jambo katika mazungumzo, kwa mfano:

(13) *abee!, bee!, labeka!, naam!, ewaa!, taibu!, haya!, sawa!* n.k.

b) *Viingizi vya bezo*

Hivi ni vile ambavyo vinaonyesha hisia za bezo na dharau ya mzungumzaji. Kwa mfano:

(14) *aka!, zii!, sasa!, jambwe!* n.k.

c) *Viingizi vya kutakia heri.* Hivi ni vile vinavyowasilisha hisia za mzungumzaji za kutakia heri na kupongeza kama vile:

(15) *inshallah!, asante!, afya!, hongera!* n.k.

d) *Viingizi vya kiapo*

Hivi ni vile ambavyo vinaonyesha hisia za kuapa ili kuonyesha kuwa mzungumzaji wa jambo hilo atalitenda au kukana kutenda jambo kwa mfano:

(16) *walahi!*

e) *Viingizi vya salamu.*

Hivi ni vile vinavyotumika kutoa salamu za mzungumzaji kwa mtu mwingine wanapokutana watu wawili au zaidi kwa mfano:

(17) *shikamoo!, marahaba!, hujambo!* n.k.

3.0 Uingizaji wa Viingizi katika Kamusi za Kiswahili

Katika Kamusi tatu za Kiswahili zilizochunguzwa, yaani Kamusi ya Kiswahili Sanifu, TUKI (1981), Kamusi ya Kiswahili – Kiingereza, Johnson (1939) na Kamusi ya Kiswahili – Kiingereza ya TUKI (2001) mambo yafuatayo yalionekana: Idadi tofauti ya viingizi katika kamusi hizi tatu.

Idadi ya maneno yaliyoashiriwa alama ya kategoria ya kiingizi ilitofautiana baina ya kamusi zilizochunguzwa. Kwa mfano, katika Kamusi ya Kiswahili – Kiingereza, Johnson (1939) vilipatikana vidahizo 59 vilivyoashiriwa kategoria ya kiingizi. Kwa mfano:

(18) **A! A-aa! A-h! Aha! A-haa!** int. of wonder, pleasure, pain, acquiescence, dissent.

Chub! int. expressing contempt, or impatience, or, Make less noise! Be quiet!

Ebo! int. of surprise, contempt – only used to children and inferiors.

Ebu! int. also **Hebu!** Well then! Come then! An expression of drawing attention, sometimes used like 'I say' but frequently used in expostulation or reproof.

Katika Kamusi ya Kiswahili – Kiingereza, TUKI (2001) kuna vidahizo 112 vilivyoashiriwa kategoria ya kiingizi. Mifano ni kama vile:

(19) **ha!** *ki* oh!, utterance of surprise or dismay.

habedari! *ki* look out! beware! make way! (usu. Used by coolies in docks).

hae! *ki* 1 alas! my! 2 aha!

heko! *ki* Hurrah! well done! congratulations!

Katika Kamusi ya Kiswahili Sanifu, TUKI (1981), kuna vidahizo 114 vilivyoashiriwa kategoria ya kiingizi:

(20) **ka!** *ki* [A] tamko ambalo hutumika kuonyesha mshangao au kushtushwa kwa jambo lililotendeka.

ole! *ki* tamko litumiwalo kueleza majuto au masikitiko.

saa! *ki* [B] neno linaloonyesha kushangaa au kuhimiza mtu afanye jambo.

shabashi! *ki* tamko linalotumika kuelezea furaha au mshangao wa mtu anayelitamka kutokana na jambo au kitendo kilichotukia.

shikamoo! *ki* tamko la heshima la kumwamkia mtu aliyekuzidi kwa umri.

4.0 Kasoro za uingizaji wa viingizi katika kamusi

Uchunguzi zaidi katika Johnson (1939), TUKI (1981) na TUKI (2001) ulionyesha kasoro mbalimbali. Kasoro zinazodhihirika katika uingizaji wa viingizi katika kamusi hizi ni kama ifuatavyo:

- a) Vidahizo ambavyo ni viingizi lakini havikuashiriwa kabisa kategoria. Katika Johnson (1939) ni kama vile:

(21) **Amin**, and **Amina**, Amen, so be it,

Asante, used as an expression of thaks, gratitude, approval,

Alamsiki, Good-bye - used on any occasion

Sabalkheri, the common Arab morning salutation, Good Morning.

- b) Vidahizo vilivyoashiriwa kategoria nyingine ilihali fasili yake inadokeza kuwa ni viingizi. Mifano katika Johnson (1939) ni kama vile:

(22) **Hedi** n. used as a polite inquiry before entering a house or room.

Katika TUKI (2001) twaweza kuona vidahizo vifuatavyo:

- (23) **hasha!** *kl* no! never! by no means, nope!
twaibu *kt* yes!, it is true, exactly.
haya!² *kl* 1 right, that's that, OK! 2 come on! walk away!
make haste.

Katika TUKI (1981) ni kama vile:

- (24) **kwaheri** *kl* tamko la kuagana na kumtakia mtu heri na salama.

c) Vidahizo vya kategoria nyingine vimeainishwa kama kiingizi. Mifano katika Johnson (1939) ni kama vile:

- (25) **Halahala**, *int.* immediately! at once!

5.0 Mapendekezo ya namna bora ya kuingiza viingizi

Ili kuboresha uingizaji wa viingizi kwenye kamusi ninatoa mapendekezo yafuatayo:

Vidahizo vyote katika kamusi viashiriwe kategoria za kisarufi ili kuhakikisha kuwa kila kidahizo kina ishara ya kategoria yake na hakuna kidahizo kinachobaki bila kuashiriwa.

Uainishaji wa kategoria za kisarufi za vidahizo ufanywe kwa makini na kwa kuzingatia vigezo vya uainishaji ili kila kidahizo kiashiriwe kategoria ya kisarufi inayostahili.

Vidahizo vya kategoria tofauti ambavyo ni homonimu, vibainishwe kategoria zake zote. Mifano ya vitomeo vyenye vidahizo vilivyo homoninu ni kama vile:

- (26) **anza** *kt* [*sie*] kuwa wa awali kufanya jambo; takadamu, amiri, tangulia.
anza! *ki* fyoto! subutu!
afya *nm* 1 hali nzuri ya mwili; bila ya maradhi; siha. 2 nguvu.
afya! *ki* neno litumikalo kumtakia uzima anapopiga chafya.
afya! *ki* neno linalotumiwa na watoto kushawishiana kufanya jambo.

ach.a *kt* [ele] 1. tengana na mtu, kitu, jambo au hali; gea, hulu, taliki, koma. 2 ruhusu mtu afanye jambo. 3 bakiza kitu, mtu, mali, n.k.

acha! *ki* neno la kuonyesha mshangao na furaha.

kelele *nm* 1 sauti kubwa, hasa isiyokuwa na maana yoyote au ya kukirihisha. 2 ghasia, fujo, chachawizo, ngenga, nyange, rabsha.

kelele! *ki* tamko la kutaka kumnyamazisha mtu anaposema.

6.0 Hitimisho

Katika makala haya tumeona kuwa kwa kuzingatia hisia kuu zinazojitokeza, viingizi vinaweza kugawanywa katika makundi makuu matatu ambayo ni:

1. viingizi vinavyoonyesha mhemko au hisia kali,
2. viingizi vya maamrisho au msisitizo wa jambo au tukio,
3. viingizi vya maadili.

Kutokana na kuwa viingizi vya ziada mara nyingi vina umbo linalofanana na maneno ya kategoria nyingine, inakuwa vigumu kujua idadi kamili ya maneno ya kategoria hii. Viingizi vingi vilivyoingizwa katika Kamusi na kuashiriwa alama ya kategoria ya kiingizi, ni viingizi vya msingi. Viingizi vya ziada havikuvingizwa kwenye kamusi hizo ingawa maumbo ya maneno yanayofanana na viingizi hivyo yameingizwa.

MAREJEO

- Ameka, F. (1992) Interjections. The Universal yet neglected part of speech. *Journal of Pragmatics* 18: 101-118.
- Johnson, F. (1939) *A Standard Swahili-English Dictionary*. Nairobi: Oxford University Press.
- Kapinga, M. C. (1983) *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. TUKI
- Kihore, Y. M., Massamba, D. P. B, Msanjila, Y. P. (2001) *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: TUKI Chuo Kikuu cha Dar es Salaam
- TUKI (1990) *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha*. Dar es Salaam: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. TUKI
- TUKI (1981) *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. TUKI
- TUKI (2001) *Kamusi ya Kiswahili-Kiingereza*. Dar es Salaam: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. TUKI
- Yahya-Othman, S. (1998) Kiswahili Interjections Revisited. *Jarida la Kiswahili* Juzuu 61: 53-73. Dar es Salaam: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. TUKI

Orodha ya viingizi

1. a!
2. aa!
3. abaa!
4. abadani!
5. abedari/habedari!
6. abwe!
7. acha!
8. ache!
9. afya!
10. ah!
11. aha!
12. ahaa!
13. aimi!
14. aisee!
15. aka!
16. ala!
17. alaa!
18. alaala!
19. alamsiki!
20. aleluya!
21. alhamdulillah!
22. allahuma!
23. ama!
24. amba!
25. amin!/amina!
26. asante!/ahsante!
27. ati!/eti!
28. audhubillahi!
29. basi!
30. bee!
31. bilahi!
32. bu!
33. buu!
34. bwana!
35. cho!
36. chub!
37. chubwi!
38. chup!
39. do!
40. ebo!/hebo!
41. ebu!/hebu!
42. ee!
43. ehaa!
44. ehee!/enhee!
45. enyi!
46. epuu!
47. ewaa!/eewaa!
48. ewe!
49. falaula!
50. fu!
51. fyoto!
52. ha! .
53. habi!
54. hae!
55. hai!
56. haika!
57. halahala!
58. halambe!
59. haleluya!
60. hamadi!
61. harambee!
62. hario!
63. harioe!
64. hasha!
65. hashakum!
66. hata!
67. he!
68. hebu!/hembu!
69. heko!
70. hela!
71. hembwe!
72. hobe!
73. holwako!
74. hongea!

75. hongera!	114. oyee!
76. howa!	115. pakawa!
77. huree!	116. paukwa!
78. huss!	117. po!
79. inshallah!	118. poko!
80. jamani!	119. pole!
81. je!	120. pu!
82. ka!	121. saa!
83. kacha!	122. sabalkheri!
84. kambirani!	123. salalaa!
85. karibu!	124. sefule!
86. ke!	125. shabashi!
87. keba!/kebar!	126. shikamoo!
88. keche!	127. shughulika!
89. kefu!	128. simile!
90. kefule!	129. sivyo!
91. khaa!	130. subutu!
92. kwaheri!	131. taibu!
93. la!	132. taire!
94. labeka!	133. tawire!
95. lahuala!	134. u!
96. laiti!	135. usu!
97. lo!	136. wallah!
98. loo!	137. wee!
99. makiwa!	138. yaa!
100. mambo!	139. yasini!
101. marahaba!	140. zii!
102. masalala!/masalale!	
103. masalkheri!	
104. mavi!	
105. mawe!	
106. naam!	
107. nambo!	
108. ng'oo!	
109. njoo!	
110. nobe!	
111. nyoo!	
112. nyungwa!	
113. ole!	